

Over enkele gemeenplaatsen

Er wordt vaak vanuit gegaan dat collectieve herinneringen noodzakelijkerwijs verbonden zijn met conflicten of oorlogen, en dat de verschillende herinneringsparadigma's onderling in concurrentie treden. Men heeft bovendien herhaaldelijk gesuggereerd dat de Joodse genocide gedurende een twintigtal jaren is verdrongen en verzwegen onder invloed van het herinneringswerk van verzetsgroeperingen.

Dit soort ideeën vindt gemakkelijk ingang bij een geschoold publiek dat op zoek is naar kennis en antwoorden met betrekking tot het geweld van de 20^e eeuw – de Joodse genocide als toppunt – maar ook tot de manier waarop deze gebeurtenissen vandaag de dag nog steeds aanwezig zijn in het culturele, educatieve en voor sommigen ook persoonlijke leven. Alles welbeschouwd blijken deze interpretaties weliswaar niet volledig foutief, maar wel radicaal en erg subjectief, en stellen we vast dat ze een simplistisch tot zelfs karikaturaal beeld ophangen van de situatie. Mensen zijn er niettemin ontvankelijk voor bij gebrek aan betere verklaringen en inzichten. Hierin ligt dan ook onze taak: dat inzicht te verschaffen en de complexiteit te benadrukken van de decennia die tussen 1945 en de jaren 1970 niet alleen het toneel vormden van Oost-Westtegenstellingen, maar ook van extreem gewelddadige processen van dekolonisatie die tot in de metropolen voelbaar waren.

Ik stel voor dat we de zaken herbekijken in het licht van enkele baanbrekende werken die de afgelopen jaren zijn verschenen. Hopelijk kunnen we op die manier het debat openen.

Gezien de omvang van de misdaden en gewelddaden die Europa (en de wereld) gedurende zes jaar¹ hebben verscheurd, moeten we vaststellen dat er effectief een cognitieve breuk optrad, die de criminelen overigens terdege hebben uitgebuit. De werkelijkheid was voor een groot deel onbegrijpelijk op dat moment, en zelfs *a posteriori* was het onmogelijk om de gebeurtenissen te verhelderen aan de hand van verklaringen die ook na de oorlog fragmentarisch bleven. Wat men in 1914-1918 het “stilzwijgen van de verlofgangers²” noemde was gedeeltelijk te wijten aan het onvermogen om de ervaring in woorden te vertalen. Dat proces werd nog bemoeilijkt door het onvermogen om te luisteren dat de mens zo vaak vertoont wanneer hij geconfronteerd wordt met de ontreddering en het lijden van een ander. Het realiteitsprincipe dwong de

[1] David Roskies geeft aan dat met de oorlog van 1914-1918 het geweld tegen de Joden, in het bijzonder de Oost-Europese Joden, een nog radicaler karakter kreeg dan de voorafgaande pogroms, en steeds meer de allures kreeg van een uitroeiingsproces.

[2] Jean Paulhan, *Les Fleurs de Tarbes ou la Terreur dans les Lettres* [1941], Parijs, Gallimard, Folio essais, 1990, p. 35-37.

overlevenden bovendien zich vast te klampen aan de reddingsboei van het werk, het tijdverdrijf en het herstel van sociale relaties – al was het maar voor zichzelf. “De herinnering werd uw vijand³.” Het was de bedoeling om in de massa op te gaan en een soort van normaliteit terug te vinden die niet was toegestaan onder het nazisme.

Wanneer we de situatie echter van nabij bekijken, merken we dat *het* overall aanwezig was: niet alleen het lijden – de nog ontraceerbare sporen van de vernietiging – maar evengoed de behoefte om zich uit te drukken zodat de angsten die men had doorstaan niet zouden worden gebanaliseerd. Wie alles slechts van aan de zijlijn had beleefd, of er helemaal van gespaard was gebleven, voelde aan dat *het* aan de oppervlakte kwam in de taal en dat, met de tijd of naar aanleiding van nieuwe gebeurtenissen, *het* hoorbaar zou worden. De grote vraag die Primo Levi zich stelde was: “hoe kunnen we dit overbrengen op een begrijpelijke manier?” Maar buiten de dromen waarover hij vertelt in *Is dit een mens* en *Het oponthoud*, is hij nooit werkelijk geconfronteerd geweest met mensen die weigerden te luisteren. Het feit dat de ontvangst in Piemonte of Lombardije absoluut niet vergelijkbaar was met wat Elsa Morante vertelt over de trieste terugkeer naar Rome van 15 Joodse overlevenden (op 1 056 gedeporteerden⁴), bewijst andermaal dat veralgemeniseringen naar een nationaal niveau altijd een vereenvoudiging van de werkelijkheid inhouden.

Het is eveneens zo dat na het conflict de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog grotendeels vorm kreeg via groeperingen uit het voormalige verzet die op dat moment betrokken waren in het politieke spel van de Koude Oorlog. Maar wie daaruit besluit dat deze groeperingen hun visie op een allesoverheersende manier hebben weten opleggen zonder enige ruimte te laten voor andere versies en verhalen, creëert paradoxaal genoeg zelf een totalitaire visie op praktijken waarvan hij net het totalitaire karakter aan de kaak wil stellen. Eerst en vooral is de menselijke geest van die aard dat zij inspireert tot verzetsdaden en autonoom handelen (Michel de Certeau noemt dit ‘stropetij’) wanneer zij geconfronteerd wordt met pogingen om aan het denken vereenvoudigde en onkritische ideeën op te dringen. Verder waren er talrijke verenigingen die overlevenden opvingen en op die manier onrechtstreeks bijdroegen tot het bewustwordingsproces rond de beproevingen van de Joden tijdens de oorlog. Tot slot hebben ook kunst, filosofie en literatuur een belangrijke rol vervuld door dingen uit te spreken die in het politieke discours geen aandacht kregen.

De zogenaamd “stille” jaren werden in werkelijkheid bevolkt door talrijke herinneringsdragers aan de Joodse genocide. In 1951 publiceerden *Les Temps modernes* de getuigenis van Miklos Nyiszli, een Joodse arts uit Hongarije die was geïnterneerd in Birkenau en daar werkte in de gaskamers. Tien jaar later verschenen in hetzelfde tijdschrift enkele hoofdstukken uit *Is dit een mens* van Primo Levi. Minuit gaf in 1958 *Nacht* uit van Elie Wiesel. De uitgeverij was ontstaan uit het Verzet, lag aan de wieg van de Nouveau Roman en publiceerde werken over de gruweldaden van het Franse leger in Algerije. *Nacht* kreeg een voorwoord door François Mauriac, die in 1951 al

[3] Aharon Appelfeld, *L'Héritage nu* [1994], Parijs, L'Olivier, 2006, p. 9.

[4] Elsa Morante, *La Storia* [1974], Parijs, Gallimard, 1977, Folio nr. 4024, p. 538-539.

een tekst schreef ter inleiding van *Le Bréviaire de la haine* van Léon Poliakov. In die jaren werden ontelbare literaire werken uitgegeven die getuigden over de vernietiging van de Europese Joden – te veel om te kunnen beweren dat er amper aandacht was voor de gebeurtenissen, daar wijst François Azouvi dan ook terecht op⁵. Een aantal auteurs waren laureaat van vooraanstaande literaire prijzen: zo werd de Goncourt in 1959 uitgereikt aan André Schwartz-Bart en in 1962 aan Anna Langfus. Claude Lanzman tekende de “*Déclaration sur le droit à l’insoumission dans la guerre d’Algérie*” [Verklaring over het recht op dienstweigering in de Algerijnse oorlog] of *Manifeste des 121*, en verwees expliciet naar de “Joodse genocide” wanneer hij zich in 1961 moest verantwoorden voor de rechtbank. In dezelfde periode schreef Blanchot, zelf ook betrokken in het verzet tegen de oorlog in Algerije, “Être-juif” na een lang commentaar op *L’Espèce humaine* van Robert Antelme. Beide teksten verschenen in 1962 in het tijdschrift *NRF*. In 1961 bracht Gillo Pontecorvo nog *Kapo* in de zalen, later *La Bataille d’Alger* (1965). *Kapo* liet er geen enkele twijfel over bestaan dat er een genocide had plaatsgevonden⁶. Met *Chronique d’un été* (1961) van Jean Rouch en Edgar Morin kwam volgens Michael Rothberg⁷ de figuur van de overlevende van de Joodse genocide op de voorgrond.

Het zijn enkele voorbeelden waaruit we toch twee zaken kunnen besluiten. Vooreerst moeten we het idee nuanceren dat de Joodse genocide volledig zou zijn verdrongen in de decennia na de oorlog. Daarnaast stellen we vast dat de Algerijnse oorlog een belangrijke rol heeft gespeeld in de totstandkoming van de herinnering aan het nazisme en de genocide. Vanaf de jaren 1950 raken de herinneringen vervlochten, gaan ze in dialoog en verwijzen ze naar elementen uit de dekolonisatieoorlogen. Als er sprake is geweest, of nog steeds is, van spanningen of conflicten, hoeven die daarom niet eindeloos te duren en definitieve kloven te slaan. Het is een fase die deel uitmaakt van het herinneringswerk.

Prof. Dr. Philippe Mesnard

Hoofdredacteur

Vertaling uit het Frans door Anneleen Spiessens, Hogeschool Gent

[5] François Azouvi, *Le Mythe du grand silence*, Parijs, Fayard, 2012.

[6] Philippe Mesnard, *Consciences de la Shoah*, Parijs, Kimé, 2000, p. 13, 26-27 en *idem*, « La tension des identités mémorielles », in Evelyne Grossman en Pierre Lauret, *Changer les identités*, Rue Descartes, Collège international de philosophie - PUF, nr. 66, 2010, p. 93-100.

[7] Michael Rothberg, *Multidirectional Memory*, Stanford, Stanford University Press, 2009, p. 176-198.